

ספר היובל לרב מרדכי ברויאר

אסופת מאמרים במדעי היהדות

כרך א

אקדמון - בית ההוצאה של הסתדרות הסטודנטים
האוניברסיטה העברית
ירושלים, התשנ"ב

הסימנים של מנייני הפסוקים שבפרשות התורה

ברוב החומשים המצויים בידינו מופיע בסוף כל פרשה ופרשה מניין הפסוקים של הפרשה (באותיות בעלות ערך מספרי של סכום הפסוקים)¹ ולאחריו מלה או מלים שערכן המספרי זהה למניין הפסוקים של הפרשה. מתי נתחברו סימנים אלה, ובידי מי? לשם מה נתחברו הסימנים? האם חלה התפתחות כלשהי בסוגי הסימנים במהלך הדורות? מה היה יחסם של חכמי ישראל לסימנים אלה? בשאלות אלו ואחרות נעסוק במאמר זה.

החלוקה לפסוקים² ומניין פסוקי הפרשות

כתבי-היד הקדומים ביותר שבידינו המכילים קטעים מן המקרא הם "המגילות הגנוזות" שנתגלו במדבר יהודה בשנות הארבעים. בקטעים אלה, שזמנם נע בין המאה הראשונה לפה"ס לאמצע המאה הראשונה לסה"נ,³ לא נמצא כל רווח או סימן אחר המפריד בין פסוק אחד לפסוק שני.⁴

בתקופה מאוחרת יותר, תקופת התנאים, מוצאים אנו את העדויות הראשונות לכך שהיו מחלקים את המקרא לפסוקים.⁵ על טיבה של חלוקה זו ניתן אולי ללמוד מסוגיה במסכת קידושין (ל ע"א):

לפיכך נקראו ראשונים סופרים שהיו סופרים כל האותיות שבתורה שהיו אומרים וא"ו דגחון חציין של אותיות של ס"ת... והתגלה של פסוקים... בעי רב יוסף והתגלה מהאי גיסא או מהאי גיסא א"ל אביי פסוקי מיהא ליתו לימנו" בפסוקי נמי לא בקיאינן דכי אתא רב אחא בר אדא אמר במערבא פסקי ליה להאי קרא לתלתא פסוקי ויאמר ה' אל משה הנה אנכי בא אליך בעב הענן.

1. שכן היהודים לא השתמשו בספרות לציון מספרים עד למאה ה-12; עיין אנציקלופדיה עברית, כרך כו, ערך "ספרה", עמ' 413.
2. על נושא זה נכתב בקצרה באנציקלופדיה מקראית, כרך ו, ערך "פרשה", עמ' 627.
3. "ידין, המגילות הגנוזות במדבר יהודה, ירושלים-תל אביב תשי"ח, עמ' 204.
4. שם, עמ' 96.
5. כגון במשנת מגילה ד, ד: "הקורא בתורה לא יפחות משלושה פסוקים", ובבבליא בבבלי שם (וכב ע"א): "פרשה של ששה פסוקים קורין אותה בשנים..."

מסוגיה זו עולה שבראשית המאה הרביעית, זמנם של רב אחא בר אדא ואבבי,⁶ היו חילוקי דעות בין בני בבל לבני ארץ-ישראל בשאלה, כיצד לחלק את הפסוק בשמות יט, ט. אפשר שהמחלוקת נסבה על פסוקים נוספים, אך על כל פנים רואים אנו מכאן שבתקופה זו עדיין לא נהגה חלוקה מוסכמת לפסוקים בכל הקהילות. מחילוקי דעות אלו ניתן להסיק (אם כי אין הדבר מוכרח), שעד לתקופה ההיא, ואולי עוד דורות רבים אחר כך, תאמה החלוקה לפסוקים את מסורת הקריאה והניגון אך לא היה לה ביטוי נראה לעין כנקודתיים, עיגול, רווח וכדומה. ייתכן מאוד, שהעדר סימון כתוב לחלוקה לפסוקים, שנהגה לפי מסורת שבעל-פה בלבד, הוא שגרם למחלוקות אלו.⁷

העדויות הראשונות שבידינו על סימון מוחשי כתוב המפריד בין פסוק לפסוק הן מהספרות הקדומה של בעלי המסורה שאחר חתימת התלמוד. בקטעי הגניזה העתיקים של המסורה הבבלית,⁸ שזמנם המשוער הוא בין המאה השמינית למאה התשיעית,⁹ מוצאים אנו לעתים קרובות סימון של נקודתיים בין פסוק לפסוק. במקביל, העדויות הראשונות לסימון מספרי הפסוקים של הפרשות נמצאות אף הן בקטעי הגניזה העתיקים של המסורה הבבלית.¹⁰ סימון מספרי הפסוקים בלא שכלול נוסף מוצאים אנו אף מאוחר יותר, בכתבי-היד של בעלי המסורה שבמאה העשירית¹¹ ובתחילת המאה האחת-עשרה.¹² סימון זה נעשה ככל הנראה כדי לציין ולתת תוקף לקביעה הסופית של החלוקה לפסוקים, דבר שבדורות קודמים היה נתון במחלוקת.¹³

ואכן, כשמשווים את מנייני מספרי הפסוקים שנכתבו בכתבי-היד הקדומים מתגלה זהות כמעט מוחלטת בין כתבי-היד השונים. רק במקרים בודדים נמצא חוסר התאמה בין כתבי-יד אחד לשאר כתבי-היד, וברוב המקרים מדובר בהבדל של פסוק אחד.

6. עפ"י ח' אלבק, מבוא לתלמודים, ירושלים-תל אביב תשכ"ט, עמ' 669-670.

7. ועיין עוד מ"צ סגל, "לחקר ה'פסקא באמצע פסוק", תרביץ כט (תש"ך), עמ' 203-206.

8. "ייבין, אוסף קטעי הגניזה של המקרא בניקוד ובמסורה בבלי - תורה נביאים כתובים, ירושלים תשל"ג.

9. עפ"י ייבין, שם, פרק I, מבוא, עמ' 9.

10. עיין שם, כרך I, עמודים 16, 128; כרך II, עמ' 255 ועוד; במקומות אלה נכתבו מספרי הפסוקים בסוף כל פרשה. ועיין עוד ברשימות המסורה שם, עמ' 423, 441, שאף בהן היו כותבים את מניין פסוקי הפרשות. עיין עוד בדבריו של "ייבין על רשימות אלה במאמרו "קטע מחיבור מסורתי בבלי למקרא ולתרגום אונקלוס", בתוך ספר זיכרון לחנוך ילון (בעריכת "קוטשר, ש' ליברמן ומ"צ קדרי), רמת-גן תשל"ד, עמ' 101-102.

11. הכוונה לכתבי-יד אלה: כתר ארם צובא; לונדון, המוזיאון הבריטי Or.4445; ששון 507; ששון 1053; לנינגרד פירקוביץ ב 17; לנינגרד פירקוביץ ב 159; לנינגרד פירקוביץ ב 10.

12. הכוונה לכת"י לנינגרד B 19 a, שנכתב בשנת 1009.

13. ומד"ר מ' בראילין שמעתי, שלדעתו פעולות אלו של בעלי המסורה נעשו בהשפעת האסלאם, ואכמ"ל.

מקורו של ההבדל הוא ככל הנראה בטעות במהלך ספירת פסוקי הפרשה באותו כתב-יד. והנה, לאחר שהתברר לנו שמניין פסוקי הפרשות היה כמעט אחד בכל כתב-היד הקדומים, ערכנו השוואה בין סכומי פסוקי הפרשות הכתובים בכתב-יד אלה לבין סכומי הפסוקים העולים מספירת הפסוקים שבחומשים שלנו. כאן התגלה לנו, שבארבע פרשות יש הבדל בין המניין הכתוב בכל כתב-היד הקדומים לבין סכום הפסוקים שלפנינו. ואלו הפרשות:

1. וישלח – בכתב-היד הקדומים מנו קנ"ד פסוקים, ולפי ספרינו יש קנ"ג פסוקים. הסיבה לשוני שבין המניינים היא, שכותבי מניין הפסוקים בכתב-היד הקדומים נהגו בקריאת התורה על פי מנהג מדינחאי – לקרוא את מעשה ראובן בטעם התחתון ולהפריד את הפסוק לשניים, וממילא אף מנוהו כשני פסוקים, ואילו בספרינו נחשב הוא לפסוק אחד.¹⁴

2. ויחי – בכתב-היד הקדומים מנו פ"ד פסוקים, ולפנינו פ"ה פסוקים. בדוחק צריך לומר, שהייתה טעות במניין הקדום.

3. יתרו – בכתב-היד הקדומים מנו ע"ב פסוקים, ולפנינו ע"ה פסוקים. מקור ההבדל הוא בכך, שמוני הפסוקים קראו את עשרת הדיברות על פי הטעם העליון, ובטעם העליון נקראים עשרת הדיברות כעשרה פסוקים (כל דיבר – פסוק), ולפי קריאתם הם מנו את מספר הפסוקים; ואילו לפנינו בעשרת הדיברות יש שלושה-עשר פסוקים.¹⁵

4. ואתחנן – בכתב-היד הקדומים מנו קי"ט פסוקים, ולפנינו קכ"ב פסוקים. אף כאן ההבדל נובע מכך שקראו את עשרת הדיברות בטעם העליון.¹⁶

ראשית הופעת הסימנים

לקראת סוף תקופת בעלי המסורה מוצאים אנו, שנוסף על מניין הפסוקים עסקו בעלי המסורה אף בכתובת סימנים למניין. הסימנים היו מורכבים משמות גברים המופיעים במקרא, אשר ערכם המספרי זהה למספר פסוקי הפרשה. כתיבתם באה

14. עיין ר"מ ברויאר, כתר ארם צובא והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז, עמ' 291.

15. ר"מ ברויאר, שם. לדעתו (שם, עמ' 60) חלוקת הפסוקים בעשרת הדיברות לפי הטעם העליון היא, שכל דיבר נחשב לפסוק אחד, ו"אנכי" ו"לא יהיה" הם שני דיברות. ובחומש "העמק דבר" (וילנא תרל"ט) נכתב בסוף פרשת יתרו: "ע"ב יונד"ב סימן (היינו שנחשוב הפ' שביו"ד הדברות לפי טעם העליון ופ' לא תחמד נחלק לב"פ וכצ"ל בעשרת הדברות השניות)".

16. ר"מ ברויאר, שם.

להקל על זכירת מספר הפסוקים. טעם זה לנתינת הסימנים מופיע כבר בספר החילופים¹⁷ (התרגום מתוך מחברת התיג'אן¹⁸):

ונתחיל במנין כל פרשה ופרשה ונשים לפיסוקי כל פרשה שם איש שישמר בו המנין ולא תשגה בו.

בטרם נפנה למקורות עצמם, ננסה לענות על השאלה: מדוע בחרו בעלי המסורה דווקא בשמות אנשים כסימנים? ניתן לשער כך: מחברי הסימנים היו מעוניינים שהסימנים בכל הפרשות יהיו בעלי מכנה משותף אחד, וזאת כדי ליצור מסגרת אחידה לסימנים. הם אף היו מעוניינים שהסימנים יורכבו ממלים המופיעות במקרא, שכן בסימנים לפסוקים במקרא מדובר. הגבלות אלה גרמו למחברי הסימנים שמלאכתם לא תהיה קלה כלל ועיקר, שכן מדובר במציאת ארבעים ושניים סימנים שונים.¹⁹ והנה, השדה הסמנטי הרחב ביותר במקרא הוא שמות של גברים. מספר השמות השונים של גברים המוזכרים במקרא הוא למעלה מאלף. משום כך פנו חכמי המסורה לשמות הגברים, בתקווה למצוא בקרבם שמות בעלי ערכים מספריים המתאימים לכל מנייני פסוקי הפרשות.²⁰ לכך ניתן עוד להוסיף, שחשיבות מרובה יוחסה לשם של אדם מעבר לתועלת הנוצרת בזיהויו, ואף היה מנהג רווח בתקופת המקרא לתת שמות תאופוריים (שכלול בהם שם ה'), ודבר זה הוסיף על חשיבותם.²¹

היכן הן העדויות הראשונות על נתינת הסימנים? ניתן לציין שני מקורות שנכתבו בין סוף המאה העשירית לתחילת המאה ה-11 אשר בהם מופיעים הסימנים לצד מספרי הפסוקים, והם כפי הנראה העדויות הראשונות על נתינת סימנים. המקור האחד הוא חיבורו של מישאל בן עוזיאל – ספר החילופים²² – שנכתב בארץ-ישראל או

17. ספר החילופים, מהדורת א' ליפשיץ, בתוך: *Textus 2*, ירושלים תשכ"ב, עמ' ה. על הספר עיין עוד בהמשך דברינו.

18. מחברת התיג'אן, מהדורת י' חסיד ו' סיאני, ירושלים תשכ"א, עמ' קיא. בחיבור תימני זה יש קטעים שנלקחו מתוך ספר החילופים, כפי שהעיר א' ליפשיץ במבואו לספר החילופים (הנזכר להלן בהערה 23), עמ' 27 הערה 2. על הסימנים בתלמוד הבבלי עיין פ"י הכהן, ספר הסימנים השלם, לונדון תשי"ג, עמ' IX–XV; וראה גם א' סגל, מסורות הנוסח של בבלי מגילה (עבודת דוקטור), ירושלים תשמ"ב, עמ' 103–107. על הסימנים ביהדות נמצא חומר רב בספרו של א' מגיד, בית אהרן, ניו יורק, חלק 2 (תשל"א), עמ' תנא-תפא.

19. בתקופה זו נתחלקה התורה ל-53 פרשות (נצבים-וילך היו פרשה אחת), ובהן 11 פרשות שמספר פסוקיהן זהה למספר הפסוקים של פרשות אחרות; ועיין עוד להלן.

20. על בחירה נוספת הבנויה על עיקרון דומה עיין במאמרי "הזכרת בני רב פפא בסיום הלימוד", סידרא ה (ירושלים תשמ"ט), עמ' 24–25.

21. עיין ב' קלאר, מחקרים ועיונים, תל-אביב תשי"ד, עמ' 47–55.

22. לעיל, הערה 17.

במצרים.²³ בספר זה מופיעים סימנים ל-53 הפרשות, והסימנים כולם שמות אנשים מן המקרא הם. המקור השני מן התקופה הנ"ל הוא כתב-היד המזרחי טיביליסי.^{23א} כתב-יד זה מכיל כמעט את כל התורה, אלא שחסרים בו מספר דפים בראשיתו, באמצעו ובסופו. בכתב-יד זה ניתנו לשמונה פרשות סימנים בצד מניין הפסוקים. הסימנים לשתי הפרשות הראשונות מבין השמונה ניתנו בלא ניקוד, ושאר הסימנים נכתבו בתוספות ניקוד. מקור מזרחי נוסף הוא כתב-יד אן ארבור שנכתב באמצע המאה ה-11,²⁴ ובו ישנם סימנים לשבע פרשות. מקור נוסף מן המזרח שנכתב מעט מאוחר יותר הוא כתב-יד וטיקן מסוף המאה ה-11,²⁵ ובו סימנים לכל פרשות התורה. עשרים וארבעה מן הסימנים הנמצאים בכתב-יד זה מופיעים כשהם מנוקדים. מתוך השוואת הסימנים שבארבעת המקורות האלה זה לזה עולה, שכל הסימנים המופיעים בכתב-יד טיביליסי ובכתב-יד אן ארבור הם אותם הסימנים המופיעים בספר החילופים, ואף כל הסימנים שבכת"י וטיקן (חוץ משלושה)²⁶ זהים לסימנים שבספר החילופים. דומה, שלא בטעה אם נניח שהסימנים הועתקו ממקור אחד לשני, שכן אין

23. על זמן כתיבת החיבור ועל מקומה עיין L. Lipschutz, "Kitab Al-Khilaf The Book of the Hillufim", *Textus* 4 (1964), pp. 1-2; י"ש פנקובר, "כתב-יד ירושלמי של התורה מן המאה העשירית שהגיעו מישאל בן עזיאל", *תרביץ* נח (תשמ"ט), עמ' 52-60. מהדורת ספר החילופים של ליפשיץ (לעיל, הערה 17) מבוססת על מקורות שונים שמתוכם הרכיב המהדיר את טקסט ה"פנים"; בדברינו כאן ובהמשך אנו מתייחסים אל ה"פנים" הוה. אלא שיש להעיר שבתשע פרשות (וירא, וישלח, שמות, ויקהל, קדושים, אמור, פנחס, עקב, שופטים) מביא ליפשיץ באפאראט סימנים שונים מאלה שב"פנים". רוב הסימנים האלה מוצאים ממקורות מקבילים לספר החילופים, כגון ספר עדת דבורים, ואין עניינם לכאן, שכן מקורות אלה מאוחרים הם. בשני מקומות מובאים באפאראט סימנים כאלה, שמוצאם מקטעים של ספר החילופים עצמו: בפרשת וישלח הסימן ב"פנים" הוא אביאסף, ובכתב-יד F ובכתב-יד B (בשוליים) הסימן הוא קליטה; בפרשת ויקהל הסימן שב"פנים" הוא סנואה, ובכתב-יד E מוסיף עליו את הסימן מכנבני וצ"ל מכנבני.

23א. כת"י טיביליסי Hebr. 3 (מס' הסרט במכון לתצלומי כתב-יד בירושלים הוא ס' 28120). תודתי למר יוסף עופר שהפנני לכתב-יד זה. כן נתונה תודתי לגב' עדנה אנגל ממפעל הפליאוגרפיה שבספרייה הלאומית בירושלים, שממנה קיבלתי את תארוך כתב-היד. ועיין עוד G. Tsereteli, "The Tbilisi Codex of the Hebrew Pentateuch", *Philologia Orientalis*, Tbilisi 1 (1969), pp. 21-39.

24. כת"י אן ארבור, אוניברסיטת מישגן (ס' 24445). עיין עליו י' ייבין, מבוא למסורה הסברנית, ירושלים תשל"ג, עמ' 24.

25. כת"י וטיקן 448 (ס' 8647). עיין עליו ייבין, שם, עמ' 25; א"ד מאצ'ו, מהדורת הפקסימיליה של כתב-היד, ירושלים תשל"ז, כרך I, דברי מבוא.

26. על שניים מתוכם (לפרשות צו וקדושים) עיין להלן. הסימן השלישי (לפרשת ויצא) נכתב בטעות ואינו תואם את מספר הפסוקים שבפרשה זו.

זה מסתבר, שתהיה זהות קרובה כל כך בבחירת הסימנים במקורות השונים בלא שיושפעו המקורות זה מזה.²⁷

עיון מועט בסימנים שבמקורות הללו מלמדנו מספר דברים:

א. מחברי הסימנים הקפידו על כך שהשמות ייכתבו בסימן בדיוק כפי שהם מופיעים במקרא. לדוגמה, השם בקי מופיע במקרא בכתיב חסר, ואף בתור סימן הוא מובא רק לפרשה בעלת 112 פסוקים (וישב), ולא לפרשה בעלת 118 פסוקים (משפטים), אשר לה היה יכול לשמש סימן לו נכתב בכתיב מלא. יוצא מכלל זה הוא הסימן לפרשת צו המופיע בספר החילופים, שבפרשה זו 97 פסוקים, וכסימן נכתב השם עובדיה, אף שבמקרא נכתב תמיד עבדיה חסר ויו. בכת"י וטיקן נכתב כסימן השם עבדיהו (המופיע במקרא²⁸), כנראה כדי לתקן את הדבר.

ב. מחברי הסימנים לא נעזרו באותיות השימוש כשהיה להם קושי במציאת שם בעל ערך מספרי הזהה למספר פסוקי פרשה מסוימת. אולם אף כאן יש יוצא מן הכלל, והוא הסימן לפרשת קדושים בספר החילופים. לפרשה זו, שמספר פסוקיה 64, ניתנה כסימן המלה החוילה. ואמנם מופיעה מלה בצורה כזו במקרא – "ארץ החוילה" (בראשית ב, יא) – אולם אין במקרא אדם הנושא את השם החוילה, אלא חוילה (בראשית י, כט). הא הידיעה נוספה כאן להגדיל את הערך המספרי של שם זה ולהגיע ל-64. אף כאן תוקן הדבר בכת"י וטיקן, והסימן לפרשת קדושים שניתן בו הוא השם מי זהב.

ג. בשני מקרים השם שהובא כסימן תלוי בקרי ובכתיב: (1) בפרשת וירא (147 פסוקים) הסימן הוא כונניהו; ואמנם במקרא כתוב כונניהו,²⁹ אך הקרי תמיד כנניהו (בקמץ תחת הכף ובפתח תחת הנון הראשונה). (2) בפרשת מצורע (90 פסוקים) הסימן הוא יעדו; ואמנם במקרא כתוב יעדי, אולם הקרי הוא יעדו.³⁰

ד. יש מספר פרשות השוות במספר פסוקיהן. לפעמים נתנו להן סימן זהה, ולפעמים הסימנים שונים:

לך לך – ראה, 126 פסוקים, והסימן מכנדבי;³⁰ תולדות – ויגש – בא, 106 פסוקים, והסימן יהלאל; שמות – אמור, 124 פסוקים, והסימן מעדי; שלח – ואתחנן, 119 פסוקים, והסימן פלט.

בראשית – מקץ, 146 פסוקים, בבראשית הסימן אמציה, במקץ יתזקיהו; חיי שרה – דברים, 105 פסוקים, בחיי שרה הסימן יהודיע, בדברים מלכיה; וישב – מטות, 112 פסוקים, בוישב הסימן בקי, במטות עיבל; ויקהל – כי תבוא, 122 פסוקים, בויהל

27. ועיין עוד L. Blau, "Massoretic Studies", IV, *JQR* IX (1897), pp. 477–482.

28. מלכים א יח, ג ועוד.

29. דברי הימים ב לא, יב-ג.

30. דברי הימים ב ט, כט.

30א. לפרשת ראה יש בספר החילופים (בטקסט של ליפשיץ ועיין באפאראט שם) סימן נוסף: פלאיה.

הסימן סנואה, בכי תבוא מכבני; ויקרא – עקב, 111 פסוקים, בויקרא הסימן דעואל, בעקב יעלא; צו – שופטים, 97 פסוקים, בצו הסימן עובדיה (או עבדיהו), בשופטים סלוא.

ייתכן, שכאשר מצאו מחברי הסימנים שמות בעלי ערך מספרי זהה, העדיפו לתת לכל פרשה שם אחר כדי לגוון את הסימנים, וכאשר לא מצאו אלא שם אחד כתבוהו כסימן למספר פרשות.

ה. בדיקת שכיחותם במקרא של השמות שניתנו כסימנים מראה, שרבים מן השמות האלה נדירים במקרא: מבין 49 השמות השונים שבספר החילופין עשרה הם יחידאיים,³¹ ושישה מופיעים רק פעמיים.³² דבר זה מלמדנו, עד כמה קשה היה למצוא שמות בעלי ערך מספרי מתאים לסכום פסוקי הפרשות.

ו. 23 מ' 49 השמות השונים המופיעים בספר החילופין הם שמות תאופוריים.³³ אפשר שמחברי הסימנים העדיפו להביא שמות כאלה משום חשיבותם, או שמא הביאום משום שלא מצאו שמות אחרים.

הסימנים עד המצאת הדפוס

כפי שהזכרנו לעיל, העדויות הראשונות שבידינו לכתובת סימנים למספר פסוקי הפרשות הן מבעלי המסורה שבארץ-ישראל ובמזרח בראשית המאה ה-11. כתבי-היד המצויים בידינו מאזורים אחרים מאוחרים יותר, בעיקר מראשית המאה ה-12 ואילך. לאחר עיון בחלק מכתבי-יד אלה מתברר, שהתפשטות הסימנים מארץ-ישראל ובבל לתפוצות השונות הייתה מהירה למדי. באיטליה מוצאים אנו את הסימנים בכתבי-יד מהמאה השתים-עשרה,³⁴ באשכנז ובספרד – בכתבי-יד מהמאה השלוש-עשרה.³⁵ אף

31. אביאסף (שמות ו, כד), גאואל (במדבר יג, טו), מעדי (עזרא י, לד), מכבני (עזרא י, מז), יעלא (נחמיה ז, נח), סנואה (נחמיה יא, ט), סלו (נחמיה יב, ז), חלקי (נחמיה יב, טו), מכבני (דברי הימים א יב, יד), יעדו (דברי הימים ב ט, כט).

32. סלוא (במדבר כה, יד; דברי הימים א ט, ז), ימלה (מלכים א כב, ח-ט), חטיל (עזרא ב, נז; נחמיה ז, נט), פלאיה (נחמיה ח, ז; י, יא), פלט (דברי הימים א ב, מז; יב, ג), יהללאל (שם ד, טז; דברי הימים ב כט, יב).

33. אדניה, אליאל, אמציה, בניה, בצלאל, גאואל, דניאל, דעואל, חלקיהו, חננאל, יהודע, יהללאל, יחזקיהו, יעיל, כונניהו, מהללאל, מיכאל, מיכיהו, מלכיה, עובדיה, עזיאל, עזיה, פלאיה.

34. כת"י פרמה 274 (ס' 14201).

35. באשכנז: כת"י פרמה 266 (ס' 2523); כת"י סט. פאול (לבנתל) – המנזר 84.1 (ס' 38861) משנת 1277 לערך; כת"י פרמה 479 (ס' 14362). בספרד: כת"י ניו-יורק בהמ"ל L 44 a – הללי (ס' 23510) משנת 1241; כת"י קניקוס 426 (ס' 34157) משנת 1256.

בכתב־היד התימניים הקדומים ביותר שבידינו, מן המאה ה־14, מופיעים הסימנים בסופי הפרשות.³⁶

הסימנים הנמצאים בכתב־היד שבתפוצות הם ברוב המקרים אותם הסימנים שניתנו במאה ה־11 בארצות המזרח. ואין דבר זה מפתיע כלל ועיקר, שכן מן המפורסמות הוא, שכתב־היד שלאחר מאה זו לא היו בדרך כלל יצירה מקורית של אסכולת בעל מסורה, אלא פרי העתקה מכתב־יד אחד או מכתב־יד אחדים.³⁷ וכאן המקום לציין מספר תופעות חדשות אשר ניתן למצוא בכתב־היד של התורה שלאחר המאה ה־11:

א. בתקופה קדומה לא הייתה כל חלוקה בין פרשת נצבים לפרשת וילך; היו קוראים תמיד את שתי הפרשות יחד, והפרשה הייתה נקראת "נצבים". משום כך אף לא היו מונים את פסוקי פרשת וילך בנפרד, אלא מנו פסוקיה כחלק מפסוקי פרשת נצבים; מספר הפסוקים היה שבעים, והסימן היה אדניה.³⁸ לקראת סוף המאה ה־13 מוצאים אנו בכת"י אשכנזי³⁹ רווח בין פרשת נצבים לפרשת וילך, ובסוף פרשת נצבים נכתב שמספר פסוקי הפרשה הוא ארבעים, והסימן הוא לאט. באותו מקום אף נכתב "בג המלך פת וילך", שהוא פתגם המשמש סימן לציין מתי קוראים את שתי הפרשות בנפרד ומתי קוראים אותן במחבר.⁴⁰ ייתכן שהפתגם נכתב שם לא רק לציין מתי יש לחבר את הפרשות ומתי להפרידן, אלא אף לבאר מדוע נמנו פסוקי פרשת נצבים בלא פסוקי פרשת וילך, שכיוון שלעתים נקראות שתי הפרשות בנפרד הרי שאין הן פרשה אחת ומשום כך יש למנות פסוקי כל פרשה בנפרד.

ב. במספר כתב־יד מוצאים אנו לעתים (נדירות) לא רק שמות אנשים בתור סימנים, אלא אף מלים אחרות שמשמשות סימנים. נציין כאן מספר דוגמאות: מקץ – 146 פסוקים, והסימן לא נלך בגי'; שמות – 124 פסוקים, והסימן פדם; קדושים – 64 פסוקים, והסימן דין.⁴¹ ייתכן שהדבר נבע מכך שבכתב־היד שמהם העתיקו הסופרים את הסימנים לא היו סימנים לכל הפרשות, ומשום כך נאלצו הסופרים בעצמם לנסות

36. בכת"י האלי – חברה מזרחית cod. hebr.5 (ס' 12708) מן המאה ה־14, ובכת"י Yah. Ms. Heb.12 (מאה 14); בכתב־יד זה מספר הפסוקים וסימנם נכתבו בדרך כלל בכתובה צבעונית. ועיין עוד בהערה 18 לעיל.

37. עיין "יבין, הערה 24 לעיל, עמ' 12.

38. ועיין עוד: ש' אש, "פרשיות והפטרות", תרביץ כו (תשי"ז), עמ' 209–211; הנ"ל, "נוספות לפרשיות והפטרות", שם, עמ' 310; יבין, הערה 10 לעיל.

39. כת"י סט. פאול (לבנתל), הערה 35 לעיל.

40. על סימן זה עיין ר"ד אבודרהם, אבודרהם השלם, ירושלים תשכ"ג, עמ' שד.

41. הדוגמאות מתוך כת"י סט. פאול (לבנתל), הערה 35 לעיל.

להמציא סימנים לאותן הפרשות, וכשלא מצאו שם של גבר כתבו מלים בעלות תוכן אחר שערכן המספרי זהה לסכום פסוקי הפרשה. בדרך כלל יש קשר בין אותן המלים לבין הפרשות שהן ניתנו להן כסימן,⁴² ועל כך נרחיב בדברינו להלן.

ג. בחלק מכתב־היד מוצאים אנו ליד מניין פסוקי הפרשות אף את מניין המלים של חלק מהפרשות,⁴³ ובכתב־יד אחד את מניין האותיות של חלק מהפרשות.⁴⁴ אולם תופעה זו נדירה ביותר: ברוב כתב־היד שמופיעים בהם מספרי הפסוקים וסימנם אין מניין למלים ואף לא מניין לאותיות.

ד. השוואת מנייני הפסוקים שבסופי פרשות בכתב־היד המאוחרים־יחסית מראה, שבדרך כלל המניינים זהים. אולם לעתים יש הבדל בין מניין אחד לשאר המניינים. ההבדלים נובעים ברוב המקרים מטעויות בהעתקה, ולעתים מטעויות במניין.⁴⁵ הידיעה על מציאות תופעות אלה בכתב־היד מסייעת בהבנת התופעות המצויות בתקופה מאוחרת יותר – עם המצאת הדפוס.

הסימנים בדפוסים

התורה נדפסה מאות פעמים מאז המצאת הדפוס ועד ימינו. בדפוס תורה רבים מוצאים אנו את מספר פסוקי כל פרשה בסופה ולידו סימן כלשהו. הבה נעיין בשלוש מהדורות של "מקראות גדולות" של התורה, ונגסה לראות את ההתפתחות בסימנים ממהדורה למהדורה.

ונציה רפ"ד – רפ"ו

המהדורה השנייה של "מקראות גדולות" של התורה נדפסה בוונציה בשנים רפ"ד – רפ"ו בידי יעקב בן חיים בן אדוניהו (להלן יב"ח). במהדורה זו מוצאים אנו לראשונה את הסימנים נדפסים בסופי פרשות. יב"ח אסף חומר רב בענייני מסורה

42. לגבי שתיים משלוש הדוגמאות שהוזכרו לעיל הקשר ברור: פדם לפרשת שמות – הפרשה מסתיימת בהבטחת ה' למשה על שחרור (= פדיון) ישראל ממצרים; דין לפרשת קדושים – פרשה זו עוסקת בדיני משפט וממון ואף בגזרי־דין שונים.

43. כת"י פירנצה – לורנציאנה Plut. III. 10 (ס' 17820), אשכנז, מאה 14–15; כת"י פרמה 7/1 (ס' 13924), איטליה, מאה 15.

44. כת"י הללי (לעיל, הערה 35); ובפרשות מחוברות נמנו האותיות של שתי הפרשות יחד.

45. כדאי להביא כאן את שנכתב בכת"י פרמה 7/1, בסוף פרשת ויגש: "אית ספרי דכתיב בהו סכום פסו' ויגש ק"ז אונן סימן ואית ספרים דכתי' בהו ק"ז יהללאל סימן וככתוב <...> עיקר". ממקור זה ניתן ללמוד על כך, שהיו לעתים הבדלים בין המניינים השונים; וכן ניתן ללמוד מכאן, שהיו הסופרים מעתיקים את מניין פסוקי הפרשה ואת סימנם מכתב־יד קודמים.

מכתבי־יד של בעלי המסורה ומספרי מסורה, ומהם הרכיב את הערותיו.⁴⁶ ענייני המסורה ועמם מספרי הפסוקים של הפרשות וסימניהם הועתקו ממהדורות של יב"ה לרוב המהדורות של "מקראות גדולות" שנדפסו מאז ועד ימינו. ואולם מנייני הפסוקים של הפרשות וסימניהם הועתקו אף למהדורות רבות של התורה שלא היו במתכונת "מקראות גדולות".

נציין כאן מספר תכונות המאפיינות את הסימנים שבדפוס זה:

א. ל-19 פרשות ניתן יותר מסימן אחד;⁴⁷ בדרך כלל שני סימנים, אך לעתים שלושה. מסתבר לומר, שהדבר נבע מכך שיב"ח העתיק את הסימנים לפרשות ממספר כתבי־יד, ולעתים מצא בכתב־יד אחד סימן אחד ובכתב־יד שני סימן אחר והעתיק את שני הסימנים.

ב. עשרים מן הסימנים אינם שמות של אנשים. ואמנם כבר ראינו לעיל, שאף בחלק מכתב־היד לא היו הסימנים מורכבים רק משמות אנשים; אלא ששם מדובר במקרים בודדים, וכאן התופעה נפוצה יותר. מבדיקת הדברים מתברר, שיש קשר ברור בין הסימנים הללו לפרשות שהם ניתנו להן כסימנים, מלבד הקשר של הערך המספרי. הבה נציג את הסימנים, ונראה מהו הקשר בינם לבין הפרשות:

1. נח – אבי יסכה לוט: צירוף של שני שמות המופיעים בסוף הפרשה – אבי יסכה (בראשית יא, כט) ולוט (יא, לא).
2. לך לך – נמלו: המלה מופיעה בפסוק האחרון של הפרשה (יז, כז).
3. ויצא – מחנים: היא המלה האחרונה בפרשה (לב, ב).
4. וישב – יבק: המלה מופיעה בפרשה שלפניה (לז, כב).
5. מקץ – יהיה לי עבד: הביטוי מופיע בפסוק האחרון שבפרשה (מד, יז).
6. שמות – ויקח: המלה מופיעה באמצע הפרשה (שמות ד, כ).
7. וארא – גיבעול: המלה מופיעה בסוף הפרשה (ט, לא), אך בכתב חסר (גיבעול).
8. בשלח – יד אמונה: קיצור לביטוי "ידיו אמונה", המופיע בסוף הפרשה (יז, יב).
9. תרומה – יעיו: המלה מופיעה באמצע הפרשה (כז, ג).
10. ויקרא – צו: המלה מופיעה בתחילת פרשת צו (ויקרא ו, ב); ועיין להלן.
11. צו – צו: המלה מופיעה בתחילת הפרשה (ו, ב); ועיין להלן.
12. אחרי מות – כי כל: הביטוי מופיע בסוף הפרשה (יח, כט).
13. בהר – לאחזה: המלה מופיעה לקראת סוף הפרשה (כה, מה), אך בכתב חסר (לאחזה).

⁴⁶ עיין ייבין (לעיל, הערה 24), עמ' 27.

⁴⁷ בראשית, נח, לך לך, ויצא, מקץ, שמות, וארא, בשלח, משפטים, תרומה, אחרי מות, קדושים, בהר, נשא, חוקת, פנחס, מטות, עקב, וואת הברכה.

14. חוקת – למידבא: המלה מופיעה בסוף הפרשה (במדבר כא, ל), אך בלא למד.
 15. מטות – יקב: אגב הסימן בקי (שהוא שם אדם) הובאה מלה זו, שהיא בעלת אותן אותיות.
 16. מסעי – מחלה חולה: מחלה הייתה מבנות צלפחד, והיא נזכרת בסוף הפרשה (לו, יא). כדי להשלים לערך המספרי של פסוקי הפרשה נוספה חולה, בגלל דמיונה למלה מחלה.
 17. עקב – איק: הכוונה כאן לציין את העובדה, שמספר פסוקי הפרשה (111) הוא מספר שספרותיו יוצרות טור הנדסי: 1, 10, 100.⁴⁸
 18. כי תבוא – לעבדיו: מלה דומה (לעבדים) מופיעה בסוף הפרשה (דברים כח, סח).
 19. נצבים – לבבו: המלה מופיעה באמצע הפרשה (כט, יז).
 20. וזאת הברכה – אלי: מלה דומה (אליו) מופיעה בסוף הפרשה (לג, ט).
- ניתוח זה מלמדנו, שאותם הסימנים שלא נוצרו משמות אישים מן המקרא היו בדרך כלל מלים המופיעות בפרשה, לרוב בסופה של הפרשה שהסימן ניתן לה. שימוש בסוג זה של סימנים אפשר שנעשה כדי להקל על זכירת הסימן ואפשר שנעשה כהידור הסימנים, קישוטם ושכלולם.
- ג. בשש פרשות מוצאים אנו ליד מספר הפסוקים וסימנם אף את מספר המלים שבפרשה.⁴⁹ כבר הערנו לעיל, שכתבת מניין מלות הפרשה היה נדיר ביותר בכתבי-היד; ומשום כך אף בדפוס זה, שהעתיק הערות מסוג זה מכתבי-היד, אין הדבר שכיח.
 - ד. מספר שיבושים (ושיבושים מדומים) ישנם במהדורה זו:
 1. לשלוש פרשות (תולדות, פקודי והאזינו) לא נכתבו מנייני הפסוקים וסימניהם.
 2. בפרשת לך לך נכתב הסימן מכנדב, וצ"ל מכנדבי; וכן בפרשת בחוקותי נכתב הסימן עזה, וצ"ל עזא.
 3. בפרשת בא נכתב, שסכום פסוקיה ק"ה והסימן ימנה, ולמעשה סכום הפסוקים הוא ק"ו; ובפרשות ויקרא וצו נכתב הסימן צו, אבל מספר פסוקי פרשת ויקרא הוא קי"א, ומספר פסוקי פרשת צו הוא צ"ז.
 4. בפרשת וישלח נכתב, שסכום פסוקיה קנ"ד והסימן קליטה, אבל סכום הפסוקים הוא קנ"ג; בפרשת יתרו נכתב, שסכום פסוקיה ע"ב והסימן יונדב, אבל סכום הפסוקים הוא ע"ה; ובפרשת ואתחנן נכתב, שסכום פסוקיה קי"ח והסימן עזיאל, ואולם סכום הפסוקים הוא קכ"ב.
 5. בפרשת וילך נכתב בסופה "ע' אדניה סימן", אבל מספר פסוקיה שלושים, ואילו

48. ועיין עוד א' ליפנר, חזון האותיות, ירושלים תשמ"ט, עמ' 324–327.

49. מקץ, קרח, חוקת, בלק, ואתחנן, עקב.

שבעים הוא סכום פסוקי פרשות נצבים וילך יחד, וכיוון שבדפוס זה נמנו פסוקי נצבים בנפרד, היה צריך למנות אף את פסוקי וילך בנפרד. שיבושים אלה נובעים בחלקם מטעויות המדפיסים בהעתקה מכתבי־יד ומהעתקת שיבושים שהיו בכתבי־היד (סעיפים 1–3), ובחלקם אינם שיבושים ממש אלא העתקת מסורות קדומות בדבר חלוקת הפסוקים, שהיו בכתבי־היד הקדומים ושנשתמרו עד ימי הדפוס (סעיפים 4–5). ניתן לסכם, שרוב התכונות המאפיינות את הסימנים שבדפוס זה מקורן בכתבי־היד השונים שהם הועתקו מהם.

ונציה שע"ז

דפוס זה של "מקראות גדולות" זהה לדפוס ונציה רפ"ד–רפ"ו מבחינת מגיני הפסוקים וסימניהם, פרט למספר שיבושים שנוספו בו ואשר לא היו בדפוס הראשון, ואלו הם:

- א. בפרשות ויחי, יתרו נשמטו מגיני הפסוקים וסימניהם.
- ב. שובשו סימניהן של שלוש פרשות: ויקהל – סנואה < סנוה; עקב – איק < קי"א; ראה – פלאיה < פלאיא.

ווין תרי"ט

דפוס זה שונה בכמה דברים מן הדפוסים שקדמו לו. ואלו הם:

- א. דברים שהושמטו:
1. בכל המקומות שבדפוסים הקודמים ניתן מגיין תיבות הפרשה הושמט הדבר, חוץ מפרשת מקץ.
2. מגיין פסוקי פרשת בחוקותי נשמט, ונותר רק סימנו.
3. הסימן אלי שבפרשת וזאת הברכה נשמט, ונשאר רק הסימן השני – גאואל.⁵⁰
- ב. שיבושים ממהדורות קודמות שתוקנו:
1. נוספו מגינים וסימנים לפרשות שלא היו בהן: תולדות (ק"ו, עלוי⁵¹); ויחי (פ"ה, פה אל פה); האזינו (נ"ב, כלב).
2. בפרשת ויקרא תוקן מספר הפסוקים ל־קי"א, ואף ניתנו סימנים: דעואל, ציות.⁵²
3. בכמה פרשות תוקנו הסימנים: ויקהל – סנוה < סנואה; בחוקותי – עזה < עזא; עקב – קי"א < איק; ראה – פלאיא < פלאיה.

50. ובחומש "העמק דבר" נכתבו שני הסימנים.

51. ייתכן שסימן זה ניתן בגלל הדמיון למלה עליו, הנמצאת בסוף הפרשה (בר' כח, ו).

52. ייתכן שסימן זה ניתן כדי לתקן את הסימן צו, המופיע בדפוסים הקודמים; במקרא מופיע תמיד צוה בלא יוד.

- ג. שיבושים שנשארו ממהדורות קודמות:
1. בפרשת פקודי לא נכתבו מנייני הפסוקים וסימנם.
 2. השיבושים שהיו בפרשות בא, צו והשיבושים המדומים שהיו בפרשות וישלח, יתרו, ואתחנן שהערנו עליהם לעיל⁵³ נשארו אף בדפוס זה.
 3. בפרשת וילך עדיין נכתב שסכום הפסוקים הוא ע' והסימן אדניה, אף על פי שסכום הפסוקים הוא שלושים.⁵⁴
 - ד. שיבושים חדשים שנוצרו במהדורה זו:
 1. בפרשת לך לך תוקן הסימן ממכנדב למכנדיב, אבל במקרא אין שם כזה, והיה צריך לתקן לשם המופיע במקרא, מכנדיב,⁵⁵ שהוא אף הסימן המופיע בכתב-היד.
 2. בפרשת תזריע נכתב שיש ע"ז פסוקים והסימן בנייה, ברם ישנם רק ס"ז פסוקים, והסימן היה צריך להיות בניה.
 3. בפרשת עקב נכתב שהסימן יעלה, וצריך להיות יעלא.

הנוסח המופיע בדפוס זה, על יתרונותיו וחסרונותיו, הוא הנפוץ ביותר בין הדפוסים השונים של התורה שיצאו לאור מזמנו ועד ימינו.

הסימנים אצל גדולי ישראל

את התייחסותם המועטת של גדולי ישראל בדורות האחרונים לסימני הפסוקים של הפרשות ניתן למקד בשני תחומים: זיהוי מחברי הסימנים, והיחס הראוי לסימנים; פרשנות לסימנים.

א. ייחוס מנייני הפסוקים וסימניהם לבעלי המסורה נמצא אצל מספר חכמים. כדוגמה נביא מדבריו של ר' אליהו בחור מראשית המאה ה-16, שכתב בספרו "מסרת המסורת"⁵⁶ בזו הלשון:

בעלי המסורה... שמנו כל הפסוקי' והתיבו' והאותיו' מכל ספר וספר... וכן מנו מספר לפסוקי' לתיבו' ולאותיו' שבכל פרשה ופרשה שבתורה ונתנו בהם סימני' כגון בראשי' פסוקי קמ"ו סי' אמצ"י נח פסוקי קנ"ג סי' בצלאל וכן בכל פרשה נתנו שם אדם לסי'...

53. בדברינו על דפוס ונציה רפ"ד-רפ"ו, בסעיף ד.
54. ובמהדורת מכון חת"ם סופר של התורה (ירושלים תשכ"ה) תוקן ונכתב: "ל' יהיה סימן".
55. עזרא י, מ. ובחומש "העמק דבר" תוקן הדבר, ונכתב מכנדיב.
56. זולצבאך תקל"א, דף יב ע"א. ועיין עוד י' היילברון, מבין חידות, אמשטרדם תקכ"ה (נד"צ ירושלים תשל"ג), עמ' ו; אשר אנשיל וורמיש רופא, סיג לתורה, פרנקפורט דמיין תקכ"ו, דף יא ע"א; פ' פינפער, מסורת התורה והנביאים, וילנא 1906, עמ' 6, 13, 18.

בדבר החשיבות בעיון ובהעמקה בהבנת הסימנים מוצאים אנו התייחסות אצל שני חכמים. הראשון הוא ר' יוסף היילברון, שחי במאה ה-18. וכך כתב בספרו "מבין חידות":⁵⁷

כי לא לחנם מסורה ארשת סימניהם אשר נתנו במלות קצרות כי תחתיהם סודות ועניינים נפלאים לכן אין ראוי להעלים עיין מלעיין ומלחקור אחר ענייני סתריהם.

חכם אחר שכתב בסגנון דומה הוא ר' יוסף קלמן מקאסוויץ, שחי במאה ה-19. ואלה דבריו בספרו "מבוא המסורה":⁵⁸

...והנה מדברי השל"ה הקדוש נלמד לנידון דידן לסימני בעלי המסורה שבוודאי יש בהם סודות גדולים ונוראים בסימניהם נוסף על הפשוט מה שמורה הסימן וכל דבריהם ג"כ יש בהם סודות... וענינים נפלאים...

מגמתם של שני חכמים אלה זהה: העלאה בערכן של הערות בעלי המסורה וייחוס רעיונות נשגבים ועמוקים להן.

ב. את הפרשנות שניתנה לסימנים ניתן למצוא בשני סוגי מקומות:

1. פרשנות שלא ניתנה באופן שיטתי לכל סימן וסימן, אלא חכם אחד ביאר סימן אחד וחכם אחר ביאר סימן שני.⁵⁹

2. פרשנות לכל סימן וסימן בצורה שיטתית. ידועים לנו שני חיבורים שנכתבו לאחרונה והם עוסקים בפרשנות מסוג זה. האחד הוא פירוש, הנמצא עדיין בכתב-יד, של ר' פייביש פיינגולט,⁶⁰ והשני הוא פירושו של ר' דוד פיינשטיין.⁶¹ לשני

57. היילברון (לעיל, הערה 56), עמ' סז.

58. ורשה תרכ"ב, דף מו ע"ב.

59. א. על ריבוי הסימנים לפרשת מקץ עיין י' ביק, בכורי אביב, לבוב תרל"ג, דף יד עמ' א. על כך שניתן מניין התיבות בפרשת מקץ עיין רצ"א מדינב, בני יששכר, ירושלים תשכ"ב, ח"ב, דפים צב-צג; ב' יאושון, מאוצרנו הישן, ירושלים תשל"ו, ח"א, עמ' 230.

ב. בדבר הקשר בין פרשת תצוה לסימנה (מיכאל) עיין י' היילברון, מבין חידות (לעיל, הערה 56), עמ' סז.

ג. על כך שלפרשת פקודי לא ניתן סימן (בדפוסים שלפנינו) עיין א' קורמן, "מספר הפסוקים המלים והאותיות שבתנ"ך", שמעתין 24 (תשל"ל), עמ' 7 הערה 2.

ד. הרב ש"ד מונק (במאמרו "הגהות על המסרה שבסוף הפרשיות", אור תורה, קיג [תשל"ז], עמ' סא-סד) דן במספרי הפסוקים ובסימנים של הפרשות האלה: וישלח, בא, יתרו, צו, פנחס, מסעי, ואתחנן, נצבים, וילך.

60. תודתי נתונה למר יעקב אורבך, שהפנה את תשומת לבי לחיבור זה ואף מסר לי צילום מכת"י של המחבר ובו ביאורים (באנגלית) לסימני שש הפרשות הראשונות בתורה.

61. נמצא בחומשים המתורגמים לאנגלית, הנקראים *A New Translation with a Commentary Anthologized from Talmudic, Midrashic and Rabbinic Sources*, M. Zlotowitz &

החיבורים אופי זהה: ניסיון לקשר בין הסימנים לבין הפרשות אשר להן הם ניתנו, כאשר הקישור נעשה לעתים קרובות בדרך של דרוש ופלפול ותוך הישענות על מימרות של חז"ל במקומות שונים.

ידוע לנו על מספר חיבורים שהוקדשו לדרשות על הערות בעלי המסורה.⁶² פירושים בדרך הדרוש לסימנים של מניין הפסוקים של פרשות התורה מהווים נדבך נוסף ומעין השלמה לחיבורים הללו.

נסכם בקצרה את אשר מצאנו: ראשית הופעת הסימנים למנייני הפסוקים של פרשות התורה היא בכתבי־היד של חכמי המסורה מראשית המאה ה־11. הסימנים נבחרו משמות גברים מן המקרא לפי כתיבתם במקרא, וגיתנה העדפה לשמות תאופוריים. בשלב מאוחר יותר מוצאים אנו לעתים שנרשמו בסוף הפרשה אף מניין התיבות ומניין האותיות של הפרשה. כמו כן החלו לחבר סימנים שאינם שמות גברים אלא מלים (או קבוצת מלים) המופיעות, הן או דומות להן, בפרשה הנידונה, ובדרך כלל בסופה. מסימני מנייני הפסוקים ניתן ללמוד לעתים על ההתפתחות שחלה בדרך הקריאה (כגון מדינחאי ומערבאי) או בחלוקת הפרשות (הפרדת וילך מנצבים). חכמים שונים הדגישו את חשיבות הסימנים, ואף חיברו להם פירושים בדרך הדרוש.

→ N. Scherman, New York, Mesorah Publications, 1977. חן חן לדודי, החכם ר' דוד

ארנד, שהפנני לפירוש זה.

62. עיין י"ש פנקובר, יעקב בן חיים וצמיחת מהדורת המקראות הגדולות (עבודת דוקטור), ירושלים

תשמ"ב, ח"א, עמ' 45-50.